

अभ्यासः - २

अधोनिर्दिष्टेषु सखण्डपदेषु खण्डद्वयं विभज्य दर्शयन्तु ।

यथा -

गुरुनाम = गुरु + नाम
प्रणामः = प्र + णामः

१. सङ्कीर्णः = २. शूर्पणखा =
३. धारानगरी = ४. त्रिणयनः =
५. सङ्कीर्तनम् = ६. परायणः =
७. नमस्कारेण = ८. निर्नाम =
९. रामायणम् = १०. प्रणिधानम् =
११. बृहन्नला = १२. मृगनयना =
१३. परिपोषणम् = १४. विषात्रम् =
१५. मृषावचनम् = १६. विषण्णवदनः =

१.२ अखण्डपदे नो णः।

ऋ / र / ष् --- न = णः

ऋकाराद् रकारात् षकारात् वा अव्यवहितपरस्य नकारस्य णकारः भवति ।

यथा - पितृ + नाम् = पितृणाम् ।

कीर् + नः = कीर्णः ।

पुष् + नाति = पुष्णाति ।

(ऋकारः रकारः षकारः वा नकारात् पूर्वं भवेत् एव । तदा एव णत्वं भवति इति पर्यावसितः अर्थः । अतः ऋकार-रकार-षकाराः णत्वे निमित्तानि इति उच्यन्ते । इतः परम् एते ऋ-र-षाः निमित्तशब्देन णत्वप्रकरणे व्यवहियन्ते ।)

१. रषाभ्यां नो णः समानपदे - (पा-८.४.१.)
२. ऋकारः रेफांशयुक्तः इत्यतः सोऽपि णत्वस्य निमित्तम् एव ।

अभ्यासः - ३

अधोनिर्दिष्टेषु सिद्धरूपेषु निमित्तम् (ऋ/र/ष्) आवरणे लिखन्तु ।

यथा - कीर्णः = (रु)

१. तृष्णा () २. तिसृणाम् () ३. अर्णवः ()
४. विष्णुः () ५. कर्णाः () ६. मातृणाम् ()
७. भ्रातृणाम् () ८. मुष्णाति () ९. वर्णनम् ()

१.३

व्यवधाने सत्यपि नो णः ।*

ऋ/र/ष् - अट् = (स्वराः + हयव्) अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ औ ह् य् व्

कुः = कवर्गः = क ख ग घ ङ

पुः = पवर्गः = प फ ब भ म

--- न = ण

ऋकार-नकारयोः, रकार-नकारयोः षकार-नकारयोः वा मध्ये यदि अट्-वर्णाः कवर्गः पवर्गः वा भवन्ति तर्हि अपि नकारस्य णकारः भवति ।

यथा - रामेण (रु+आ+म्+ए+नृ = ण)

वर्गेण (वरु+ग्+ए+नृ = ण)

रमाणाम् (रु+अ+म्+आ+नृ+म् = णाम्)

अर्हेण (अरु+ह्+ए+नृ = ण)

अभ्यासः - ४

अधोनिर्दिष्टेषु सिद्धरूपेषु निमित्तस्य णकारस्य च मध्ये स्थितान् वर्णान् लिखन्तु । (यदि उदाहरणपदे ऋरषकाराः द्वित्राः दृश्यन्ते तर्हि अन्तिमः ऋकारः रकारः षकारः वा णत्वस्य निमित्तम् इति स्मर्तव्यम् । यथा - 'अन्तरिक्षेण' इत्यत्र णत्वस्य निमित्तं क्षकारस्य अङ्गत्वेन स्थितः षकारः, न तु ततः पूर्वं स्थितः रकारः ।)

* अट्कुच्चाङ्गुमुव्यवायेऽपि (पा. ८.४.२) (यद्यपि सूत्रे आङ् गुम् च स्तः तथापि तयोः अप्रसिद्धत्वाद् उदाहरणानि अत्र न प्रदर्शितानि । परिशिष्टे (१० पुटे) तानि प्रदर्शितानि ।)